

ערכה ותפקידיה של הספרות לילדים*

לאה חובב

לפני שאציג את ספרי, "בצליל וצבע"¹, ברצוני להקדים ולומר דברים על ערכה ותפקידיה של ספרות הילדים בכלל, ועל מקומה כמקצוע במסגרת מכללה להוראה בפרט. אפתח בציטוט מתוך שירה של מרים ילן-שטקליס, "מעשה בילדה בודדה"²:

יָרַח, יָרַח, סֵפֶר לִי סֵפֹור,
סֵפֶר לִי סֵפֹור שְׂמֵחַ!
וְאַל נָא תִּגִּיד, זֶה אֲסוּר וְזֶה אֲסוּר —
וְאַל נָא תִּגִּיד, עֵתָה אֵין לִי פְּנָאִי —
וְאַל נָא תִּגִּיד, סִפְרֹתַי לֶךְ דִּי —
סֵפֶר לִי סֵפֹור, יָרַח!
כִּי אִמָּא אֵינְנָה
וְאַבָּא הֶלֶךְ
וְרִיק הַבֵּית, רִיק כָּל כֶּךָ —
כָּל כֶּךָ לֹא שְׁלָנוּ הַבֵּית...

כמיהתו של הילד לשמוע סיפור, המתוארת בסיטואציה זו, אופיינית לכלל הילדים. ולא דווקא כפיצוי על בדידות, כפי שמתואר כאן. הילד רוצה לשמוע סיפור שמח, כדי ליהנות, כי ההנאה מסיפור מרתק היא הערובה לכך שהילד יתמיד לקרוא או ידרוש לשמוע עוד ועוד סיפורים. מרים ילן-שטקליס היטיבה להבין לנפש הילד ואף הביעה בנאמנות את תשובתם של הורים רבים הדוחים את בקשות ילדיהם מתוך תירוצים שגורתיים: "אין לי פנאי", "סיפרתי לך די". הילד מאניש את האובייקטים, ולכן יכול גם הירח לספר סיפור בדמיונו של הילד כתחליף לאם הנעדרת מז הבית. הילד מבקש להזדהות עם גיבורי הסיפור המשקפים את מצבו, כי

* דברים שנאמרו בחנוכת הספרייה במכללת "אפרתה", ביום י"ב באייר תשנ"ז (19.5.1997).

1. לאה חובב, בצליל וצבע, עיון וחקר בספרות לילדים, אקדמון, תשנ"ז.

2. מרים ילן-שטקליס, "מעשה בילדה בודדה", יש לי סוד, דביר, עמ' 12.

תפקידה של הספרות ליצור הזדהות בין הקורא וגיבורי הספר. גיבורים הנעצרים על הילד הקורא הופכים לדמויות חיות, והוא מִפְנִים את דמותם והתנהגותם. לכן כה חשוב הדבר להביא בפני הקוראים הצעירים דמויות אמנותיות הראויות לחיקוי.

הסיפור הטוב מפתח את אישיותו של הקורא, מרחיב את אופקיו ומפתח את דמיונו. ספרות יפה, בהיותה "ספרות עוז", כהגדרתו של מורי ורבי פרופ' צבי אדר ע"ה, היא ספרות מחנכת. ספרות של ידיעות תפקידה ללמד, אולם ספרות של "עוז" – תפקידה להניע, להפעיל את נפש הקורא. חינוך דרך ספרות צריך להיות כוח מניע, המטלטל את הנער הקורא, מעוררו לדעת את עצמו ולהגשים את עצמו – להוציא את עצמו מן הכוח אל הפועל. חינוך אדם ומימוש אדם – זו המטרה העיקרית בקריאת ספר טוב.

הספר הטוב מעשיר את אוצרו הלשוני של הילד. אוצר המילים והביטויים של הקורא הצעיר מצומצם ודל. עם כל סיפור חדש וכל שיר לא מוכר קולט הילד בבלי דעת מילים חדשות, צירופים וכיטויים חדשים. החזרה על המילים החדשות, כשהן מוסברות לילד הקטן, או מובנות מתוך הטקסט לקורא הצעיר, הופכת אותן לנכס באוצרו הלשוני. ילד קטן חוזר על מילים בתוך שיר גם כשאנו מבין אותן. הן חלק מתפישת השלם. במשך הזמן, ככל שתחזורנה המילים שוב ושוב, הן תהיינה חלק משפתו. לכן חשובה כל כך הקראת סיפורים ושירים לילד כבר מן הגיל הרך, דבר המכין אותו להבנת הנקרא בבואו ללמוד בבית-הספר. שהרי לא שפת הרחוב הדלה, כשפת הספר הפיוטית והעשירה.

באמצעות העלילה מפליג הילד הקורא על כנפי דמיונו אל מציאות אחרת, אל מקומות רחוקים שניתן לו לראותם בעיני דמיונו, גם אם לא דרכה רגלו בהם. הספר מספק את סקרנות הקורא והמאזין הצעיר ומעניק לו חוויה רגשית, ספרותית, אסתטית או אינטלקטואלית. ספרי הרפתקאות מספקים לקורא מתח והתרחשות דרמטית. הילד חש צורך נפשי להתמודד עם אתגרים ולגבור על מכשולים, לנצח את פחדיו ולהגיע להישגים. ספר הקריאה ממלא צרכים אלה בעזרת גיבורים ועלילות שאיתם מזדהה הקורא הצעיר, החש כאילו הוא זה שגבר על מכשולים והשיג את משאלותיו.

אביא שתי עדויות של חווית הקריאה. האחת, בגיל הרך, המעידה על תמימות והזדהות מלאה, והשנייה בגיל הקריאה.

"כעת השכבתי את יגור. קראתי לו קצת מקיפלינג. ולפתע, כשהתחיל כל העניין עם התנין, ולפילון המסכן היה רע ומר, יגור שלנו הצמיד לפתע שתי כפות ידיו לאפו, וכה ריטט בעיניים עגולות ומלאות דמעה, שאני לא התאפקתי והתחלתי לרחם עליו. 'אל תדאג, יגורושקה, הרי אתה יודע שהכל נגמר בטוב, ושהתנין לא טרף את הפילון, הלא קראנו כבר הרבה פעמים את הסיפור הזה'... 'ואם פתאום, היום, לא יהיה לו כוח, והוא יפול לנחל... וזהו...'"³

ההזדהות המלאה של הילד הרך מוחקת באופן מושלם את החיץ שבין המציאות הריאלית

3. מתוך: "מן הכלא", לאברהם טרץ. מרוסית אסתר טרטי. ספרות ילדים ונוער, סיון תשמ"ו, חוברת מ"ח, עמ' 31.

ובין זו האמנותית. גם אם שמע את סוף הסיפור, חדרתו לגיבור מתחדשת עם כל קריאה של העלילה.

ועל חווית הקריאה של נער בוגר, שהוא "שיכור" קריאה:

"תאוות ליבו של יעקב היתה ספרים.

מי שלא בילה אחר-צהריים תמימים באוזניים לוהטות ושיער פרוע, שוכח עולם ומלואו, שוכח קור ורעב בהשתקעות בספר –

מי שאף פעם לא קרא בסתר לאור פנס כיס מתחת לשמיכה, מפני שאבא או אמא או מישוהו אחר שכונתו טובה כיבה את האור, בנימוק הסביר שעכשיו מוכרחים לישון, כיוון שמחר בבוקר יש להשכים קום –

מי שאף פעם לא הויל דמעה, בגלוי או בקסתר, משום שהנה בא סיפור מופלא לקיצו ויש להיפרד מן הדמויות, שאיתן יחד עברת הרפתקאות כה רבות, דמויות שאהבת והערצת, שלהן דאגת ועימן קיוות, וללא חברתן נראים החיים ריקים וחסרי טעם – מי שאינו מכיר את כל אלה מנסינו הוא, לא יוכל להבין את שעשה יעקב עכשיו. הוא נעץ עינו בכותרת הספר, והיה לו קר וחם חליפות. זהו, בדיוק זה היה הדבר שעליו חלם לעיתים קרובות כל כך, ואשר אליו נכסף מאז דבקה בו התשוקה לספרים: סיפור שלא יסתיים לעולם! הספר מכל הספרים!"⁴

* * *

אומר כמה דברים על ספרות הילדים כמקצוע במכללה.

הוראת ספרות הילדים למורות וגננות בסמינרים החלה לפני כארבעים שנה, באמצע שנות החמישים, במקביל להתגברות הכתיבה לילדים. עד אז לא היתה ההוראה במקצוע זה קבועה וממוסדת. בדרך כלל עסק בכך באופן מקרי וארעי המורה לפסיכולוגיה או המורה לדידקטיקה. אולם לא ניתנה לתחום זה שום התייחסות רצינית.

אצלנו בסמינר "אפרתה", שכיום הפך למכללה, לימדה פסיכולוגיה הגברת דבורה אלכסנדר, זכרונה לברכה, והיא זו שהכניסה אותי לתחום. שמעתי אצלה שיעור על מעשיות האחים גרים, אותן קראה בילדותה בגרמניה, והיא תירגמה לתלמידות סיפור אנטישמי מלא שנאה, "היהודי בקוצים"⁵, סיפור שהצביע על נפש העם הגרמני ועל הפסול שבסיפורים אלה. לא היתה שום תוכנית ללימוד המקצוע. בתחילה בחרנו יצירות ספרותיות שבמרכזן עמד הילד, דמותו ועולמו, מתוך יצירות שנועדו גם למבוגרים, כגון: הסיפורים של עגנון, "המטפחת", "ציפורי", "סידור תפילתי", סיפורי החגים של שלום עליכם וכדומה. רק לאחר מכן, כשהחלו להתפרסם המחקרים בספרות ילדים, נערכה תוכנית ספציפית מתוך היצירות המיועדות לגיל הרך ולבית הספר היסודי. אני עצמי נעזרתי הרבה בספרים שקראתי לילדיי, ובאמצעותם נכנסתי לעולמה של ספרות הילדים. כיום יש בידי המורה במכללה חוברות הדרכה להעמקה במקצוע, שיצאו בהוצאת מופ"ת, דבר שלא היה בנמצא במשך שנים רבות.

4. מתוך: "הסיפור שאינו נגמר", למיכאל אנדרה, תרגמה: חוה פלץ. ספרות ילדים ונוער, אדר תשמ"ו, חוברת נ"א, עמ' 42.

5. "היהודי בקוצים", בתוך: מעשיות האחים גרים, ספרית פועלים.

המטרה המרכזית בהוראת ספרות הילדים, כפי שאני רואה אותה, היא להפוך את הילד לאדם קורא הנהנה מהספרות ומעמיק בה.

ניתן לדרג את ההוראה במכללה בכלל, ובמקצוע ספרות הילדים בכלל זה, לשלושה דרגים: המורה במכללה ← הסטודנט המתכשר להוראה ← והתלמיד בבית-הספר ובגן. בעיניי יש חשיבות רבה לחוויה הספרותית העמוקה שיש להקנות לסטודנטים כמורים לעתיד. ליצור אצלם זיקה ואהבה לספרות הילדים מתוך הכרה והעמקה, כדי שיוכלו להעביר את אהבת הספר לתלמידיהם, לטפח אצלם את הקריאה ואת הכנת הנקרא מתוך הנאה. חשוב לתת בידי הסטודנטים המתכשרים להוראה אמצעים ספרותיים וקריטריונים להבחנה בין ספרות ילדים טובה ואמנותית, לבין ספרות קלוקלת וגרועה. עליהם לדעת ולחוש, שספרות ילדים טובה גורמת הנאה גם למבוגר! זהו "כלל הזהב" שטבעו החוקרים.

הקשיים שבפניהם עומדים המורים הרוצים לעודד את הקריאה ולטפח אותה, מרובים. בעידן הטלוויזיה, המחשב והאינטרנט, המתחרים על זמנו הפנוי של הילד בטכנולוגיה מתקדמת ומעניינת, יש חשיבות גדולה יותר לאמצעים שונים שעל המורה לנקוט בהם. אין טעם לאסור ואין אפשרות להגביל את הילדים. להיפך, יש לחתור לכך שהטלוויזיה תגרום בחוכמיותה לעידוד הקריאה וליצירת מוטיבציה. ספר שמומחז בטלוויזיה הופך להיות נדרש מאד בספרייה.

תפקידי הסטודנט-המורה המכשיר עצמו בספרות ילדים לרכו את פעולות הקריאה בספריית בית-הספר. עליו לזווג אירועים סביב ספר שנקרא בשיטת "הקריאה העצמית המונחית"; כגון פגישה עם סופר אחרי קריאת יצירותיו; עריכת חידון בכיתה הקוראת או בכיתות מקבילות; המחזה של ספר בנוכחות הורים ותלמידים; הוצאת עיתון קיר בעקבות קריאה, עריכת משפט ספרותי על דמות או בעיה בספר, וביקור במקומות שבהם התרחשו מאורעות בסיפור כגון: ביקור בזכרון יעקב בעקבות הספר "שרה גיבורת ניל"י"⁶, ביקור בחל-חי, בעקבות "גיבור חידה"⁷ וכדומה. חוויות כאלה נחקקות עמוק בנפש הילדים הקוראים ושנים רבות לא ישכחון. ההנאה מספר שכתב סופר מסוים תביא את הילד לקריאת ספרים נוספים שכתב אותו יוצר. אין לאסור על הילדים לקרוא ספר גרוע, כי מים גנובים ימתקו. חשוב למסור בידיהם ספרים טובים, וכשיזכו – יבחינו, ואנו נעזור להם.

* * *

ואסיים את דבריי בהצגת ספרי "בצליל וצבע".

בשיר "על שלושה דברים"⁸ עשתה לאה גולדברג נסיון לנסח בתמציתיות ולמקד את עיקרי עולמם של יחידים, דיג, איכר ואמן, וכל אדם. נוסח הדברים בשיר בנוי על המשנה במסכת אבות (א, ב): "על שלושה דברים העולם עומד, על התורה, על העבודה ועל גמילות חסדים".

6. דבורה עומר, שרה גיבורת ניל. שרברק, 1967.

7. אוריאל אופק, גיבור חידה, שרברק, 1970.

8. לאה גולדברג, "על שלושה דברים", מה עשויות האילות, ספרית פועלים, עמ' 116.

ובאותה מסכת (א, יח) מטבע לשון דומה, "על הדין, על האמת ועל השלום". בספרי לקחתי כמוטו את דבריה על האמן:

אמר האמן בביתו הבוֹדד:
על שלשה דברים העולם עומד
על לבו של אדם
על יפי הטבע
על כטוי הדברים בצליל וצבע.

לאמנות נושאים שונים ואמצעי ביטוי מגוונים. המוסיקאי מתבטא בצלילים. הצייר – בצבעים. המשורר מלכד את שני האמצעים, במילים. המילה מציירת, מתארת ומזמרת. הצלילים הם חלק בלתי נפרד של השיר, אם בחריזה או בחזרה משמעותית, בסוגי מצולל שונים המשולבים בתמונות הנוצרות באמצעות מטאפורות ודימויים. נאזין לצלילי שירו של ביאליק⁹ ונראה את התמונה לנגד עינינו:

ציץ ציץ מי ציץ
קול צפור הוא על הציץ.

ביאליק משמיע את קולות הציצים של הציפור בצלילים אונומאטופייים, אך גם המלה "ציפור" רומזת לצליליה, ומציירת לפנינו תמונה: ציפור על עץ.

שני היסודות הללו, הצליל והתמונה, חוזרים ונדונים במאמרים שונים בספרי, והם יסודותיה של המלה הפיוטית, ועל כן קראתי לספר בשם זה, בעצתו של בעלי מאיר.

שני המאמרים הפותחים את הספר דנים בפואטיקה של הכתיבה לילדים. אולם המאמר הראשון מתייחד בכך, שבו הראיתי כיצד המשוררים והסופרים דנים בפואטיקה עם הילדים עצמם, ומשלבים בתוך יצירותיהם לילדים דברים שלכאורה עומדים ברומו של עולם, אך באופן שהילד יבין ויעמיק ביצירה שהוא קורא. דבר זה מעיד על היחס הרציני שבו מתייחס האמן לילד, והוא מעיקרי האמנות בספרות לילדים.

השינויים שחלו בספרות לילדים מאז שנות ה-40 ועד שנות השבעים-שמונים, במקביל לשינויים שחלו בספרות המודרנית לילדים, נדונים גם הם במאמרים שונים, אם בהשוואת שירת אב לשירת בנו (משה ואביטל דפנא), ואם באמצעות דיון בנושאים שונים. השירה הקלאסית הנתונה במסגרת קבועה של שורות שוות-אורך, חריזה סיומית קבועה ומשקל קבוע, פינו מקומם לאי-סדר וחוסר משטר המבטא מרד במוסכמות ופריקת עול. הוא הדין בנושאים שביצירות כמו: סמכות ההורים, אידיאלים לאומיים וערכים חינוכיים, שהיו מקובלים על הכל בתקופת היישוב ובתחילת שנות המדינה, אלה התערערו והעמידו במרכז את הילד ומאוויו, את שפתו הבוטה ויחסו הביקורתי והמתמרד כלפי המבוגרים. הספרות הפכה לפסיכולוגיסטית. על הכל מותר לדבר ולכתוב. הטבע, שתפס מקום מרכזי בשירה בשנות השלושים והארבעים, הפך להיות שולי וחסר משמעות. אדגים זאת בשני שירי סתיו קצרים.

9. ח"צ ביאליק, "ציפור בגן", שירים ופזמונות לילדים, דביר, עמ' י'.

האחד, השיר "סתו"¹⁰ שכתבה לאה גולדברג בשנות הארבעים, הוא שיר לירייתאורי הממחיש את האווירה באמצעות תמונות וצילילים:

הַיַּעַר בּוֹכָה בְּאַלְפֵי עֲנָפָיו:
סְתוֹ.
הַשְּׁלֶכֶת לּוֹחֶשֶׁת אֶת שִׁיר הַגִּשְׁמִים
וְשִׁחּוּרִים הַלֵּילוֹת וְקִצְרִים הַיָּמִים.
וְהָרוּחַ הוֹמָה בְּצִמְרֵת אֵילָן
וְשׁוֹתֶקֶת צִפּוֹר בְּקִנְיָה הַקֶּטָן.
וְהַיַּעַר עוֹנָה לְמִזְמוֹר הַמָּטָר:
קֵר...

לעומתו שירה של שלומית כהן-אסיף, "שלכת"¹¹, מציג את נקודת התצפית של הילד המורדני ההופך את תופעות הטבע להומוריסטיות:

מַתַּחַת לְכוֹבֵעַ יֵשׁ לְסָבָא שְׁלִי
קֶרֶת.
אֶצְלוֹ כָּל הַשָּׁנָה שְׁלֶכֶת.
שְׁלֶכֶת
בְּחֻלְצָה שְׁלִי נוֹשְׁרִים הַפִּתְתוּרִים
כְּפִתוֹר אֲחֵר כְּפִתוֹר
וְגַם זֶה שְׁלֶכֶת.
וְיֵשׁ עוֹד שְׁלֶכֶת
מְבִיאָה אֶת הַסְּתוֹ וְהוֹלֶכֶת.

בספר תופס מקום ההומור שבספרות הילדים, שהוא יסוד הכרחי, מועיל לילד ומשעשע כאחד. ששועי לשון מובחנים משירה הומוריסטית, משחקי המילים הזהות, שצילין שווה ומשמעותן שונה, ההומונימים, מצויים בשירת ביאליק, ע' הלל ואביטל דפנא כאחד. ילדים ירחיבו את לשונם וייהנו מן החידה שבכפל המשמעות, ויחייכו להפתעה שבתופעה הלשונית. בין ניתוחי השירים הרבים שבמאמרים, מצויות השוואות בין שירים לילדים לשירה למבוגרים. השוואות אלה מדגישות את המיוחד שבשירה לילדים ואת היסודות הקשים לתפישת הילד והולמים את המבוגר.

המעין בספר ימצא משהו מן "המטבח" הספרותי של לאה גולדברג, בעיבוד יצירתה שלה, "ניסים ונפלאות"¹², מנוסח ראשון ב"דבר לילדים", לנוסח אחרון בספר שהופיע כעבור חמש עשרה שנים. על גורלה הטראגי של לאה גולדברג, בדידותה, ערירותה וכמיהתה לילד שלא היה לה מעולם, מדבר המאמר הקצר על שיר שמצאתי בעזבוניה "שיר ערש לילד זר", שיר כואב ונוגע ללב.

בסוף הספר הבאתי שני מאמרים שנושאים השואה. המאמר האחרון עוסק בסופר לא ידוע, יצחק מראס, ובספרו "מול פנס הרחוב"¹³. בספר זה הראיתי כיצד משתמש המחבר בקריאה בספרי ילדים ומשלב אותם בעלילה, מהם ספרים ידועים כגון "גוליבר בארץ הגמדים" ו"הנסיך הקטן", ומהם לא ידועים. ילדים בשואה קוראים בספרי ילדים כדי לברוח לעולמות

10. לאה גולדברג, "סתו", בתוך: עלה של זהב, ליקטה ובחרה: לאה חובב, ספרית פועלים, 1988, עמ' 36.

11. שלומית כהן-אסיף, "שלכת", מחשבות שאינן רוצות לישון, הקיבוץ המאוחד, תש"ם, עמ' 47.

12. לאה גולדברג, ניסים ונפלאות, ספרית פועלים, 1954.

13. יצחק מראס, מול פנס הרחוב, מליטאית: יוסף כרוסט, הקיבוץ המאוחד, תשל"ה.

אחרים, לדמיון, לעולם טוב יותר. המחבר מצטט קטעים שלמים מתוך "הנסיך הקטן", כאשר הוא רוצה לתאר את המוות של ילד קטן, את נשיכת הנחש. הביטוי הספרותי שהביע מחבר "הנסיך הקטן", אנטואן דה סנט אכזופרי, סיפק את המחבר המאוחר ושימש ביטוי גם לנפשו. ספרים אמנותיים הופכים לחלק מעולמו הרוחני של הקורא, ומהווים חלק מנפשו, הן של הילד הקורא והן של המבוגר, והוא מאמץ אותם לתוך חייו, חוויותיו ועולמו הפנימי. הדמויות והעלילות שחוונו בקראנו בספרות אמנותית, ממשיכות ללוות אותנו בחיינו, והן ממשיכות לחיות את חייהן בהשפיען עלינו. ולכן, כל סיפור אמנותי הוא סיפור שאינו נגמר.

לסיכום: במחקריי בספרות הילדים, בספרי הקודם "יסודות בשירת הילדים"¹⁴ ובספרי זה, "בצליל וצבע", ביקשתי להראות כי ספרות ילדים היא ספרות לכל דבר, והמחקר בה חייב להיות רציני ולא שונה ממחקרים בספרות למבוגרים ועל פי כל כלליה. הילדים, שהם נושאי היצירות, כמוהם כגיבורים ביצירות ספרותיות למבוגרים, ואם היצירה לילדים נכתבת כאמנות וביחס רציני מצד היוצר, גם המחקרים הדנים ביצירות חייבים להגיע להעמקה ולכתיבה אמנותית. שמחתי לגלות תזיה זו תוך כתיבת המחקרים. אני מקווה שדבריי ייכנסו לליבות הקוראים, והיה זה שכרי.

14. לאה חובב, יסודות בשירת הילדים, בראי יצירתה של לאה גולדברג, כרטא, תשמ"ז.